

ЖАҲОН ТАЖРИБАСИДА ЁШЛАР ЖИНОЯТЧИЛИГИ ПРОФИЛАКТИКАСИНИНГ
УНИВЕРСАЛ МОДЕЛЛАРИ ВА УЛАРНИ МИЛЛИЙ ҚОНУНЧИЛИККА
ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Хурсандов Алишер Суёнович

© Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги Университети
мустақил изланувчиси.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18654934>

Аннотация. Мақолада ёшлар ҳуқуқбузарликлари профилактикасининг асосий халқаро-ҳуқуқий моделлари ва БМТ стандартлари таҳлил қилинган. Тадқиқот доирасида Исландиянинг "муҳитни ўзгартириш", Скандинавия давлатларининг "ижтимоий қўллаб-қувватлаш" ва англиз-саксон ҳуқуқ тизимининг "диверсия" моделлари қиёсий ўрганилган.

Муаллиф халқаро стандартларни (Пекин, Риёд, Токио қоидалари) миллий амалиётга татбиқ этиш орқали профилактика тизимини инсонпарварлаштириш бўйича таклифлар илгари сурган.

Калит сўзлар: халқаро моделлар, ёшлар профилактикаси, БМТ стандартлари, ювенал адлия, диверсия, Исландия модели, ресоциализация, ҳуқуқий имплементация.

Аннотация. В статье анализируются основные международно-правовые модели профилактики правонарушений среди молодежи и стандарты ООН. В рамках исследования проведено сравнительное изучение исландской модели «изменения среды», скандинавской модели «социальной поддержки» и англосаксонской модели «диверсии».

Автор выдвигает предложения по гуманизации системы профилактики путем внедрения международных стандартов (Пекинские, Эр-Риядские, Токийские правила) в национальную практику.

Ключевые слова: международные модели, профилактика молодежи, стандарты ООН, ювенальная юстиция, диверсия, исландская модель, ресоциализация, правовая имплементация.

Abstract. The article analyzes the main international legal models of youth crime prevention and UN standards. Within the framework of the study, a comparative study of the Icelandic "environmental modification" model, the Scandinavian "social support" model, and the Anglo-Saxon "diversion" model was conducted. The author puts forward proposals for humanizing the prevention system by implementing international standards (Beijing, Riyadh, Tokyo rules) into national practice.

Keywords: international models, youth prevention, UN standards, juvenile justice, diversion, Icelandic model, resocialization, legal implementation.

Глобаллашув ва рақамли трансформация шиддат билан кечаётган XXI асрда ёшлар ҳуқуқбузарликларининг олдини олиш нафақат миллий, балки универсал халқаро аҳамиятга эга муаммага айланди. Жаҳон ҳамжамияти томонидан ишлаб чиқилган **халқаро-ҳуқуқий моделлар** профилактикани шунчаки жазо чораси эмас, балки инсон ҳуқуқлари, ижтимоий адлия ва реабилитацияга асосланган барвақт интервенция тизими сифатида талқин қилмоқда.

БМТнинг "Бола ҳуқуқлари тўғрисида"ги Конвенцияси, "Пекин қоидалари" ва "Риёд йўриқномалари" каби фундаментал ҳужжатлар ушбу соҳадаги халқаро стандартларнинг "ҳуқуқий конституцияси" бўлиб хизмат қилмоқда.

Халқаро тажриба таҳлили шуни кўрсатадики, энг юқори натижа берган моделлар репрессив чоралардан кўра, **"тикланувчи адолат" (restorative justice)** ва **"диверсия" (diversion)** институтларига таянади. Масалан, Исландиянинг "Planet Youth" модели профилактиканинг марказига "муҳитни ўзгартириш"ни қўйган бўлса, Скандинавия давлатларида профилактика ва ижтимоий хизматларнинг интеграцияси устуворлик касб этади. Ушбу моделларнинг муваффақияти ёшни тизимли равишда "жиноятчи" деб тамғалашдан (labeling) асраш ва уни жамиятга қайта интеграция қилишга қаратилганлигидадир.

Шу боис, ёшлар ҳуқуқбузарликлари профилактикасини халқаро стандартлар асосида норматив–институционал–технологик интеграцияда қайта қуриш, яъни реабилитация ва далилга асосланган бошқарувни рақамли хавфсизлик ҳамда инсон ҳуқуқлари кафолатлари билан уйғунлаштириш илмий-амалий жиҳатдан алоҳида долзарбдир.

Шу ўринда, 1990 йилда қабул қилинган *"Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича БМТ йўриқномалари"* (*"Ар-Риёд" йўриқномалари*) профилактика соҳасидаги энг муҳим концептуал ҳужжатлардан бири ҳисобланади¹. Унда профилактика ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ваколати билан чекланмасдан, *кенг ижтимоий жараён* сифатида белгиланади. Бунда яъни, жиноятчиликка олиб келувчи омиллар (ижтимоий етишмовчилик, таълимдаги узилиш, оилавий назоратнинг заифлиги, салбий ахборот муҳити ва бошқалар)ни бартараф этишда *оила, мактаб, маҳалла, ОАВ ва давлат институтлари* ўзаро мувофиқ ҳаракат қилиши шартлиги таъкидланади. Мазкур йўриқномаларнинг марказий ғояси — *"бола марказли йўналиш"* (*child-centred orientation*) ва боланинг қарор қабул қилиш жараёнларидаги *иштироки* (*participation*)ни рағбатлантиришдир². Бу ёндашув профилактик сиёсатда болани *"назорат қилинадиган объект"* сифатида эмас, балки ижтимоий масъулиятни қабул қиладиган *фаол субъект* ва ҳамкор сифатида кўришни талаб қилади. Шу асосда *"Ар-Риёд"* йўриқномалари профилактикани икки даражада концептуаллаштиради.

Биринчиси — *бирламчи профилактика*, яъни аҳолининг барча қатламларига (айниқса болаларга) қаратилган универсал ижтимоий чоралар: сифатли таълим, соғлиқни сақлаш, бўш вақт инфратузилмаси, оилавий муҳитни қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий хизматлар қамровини кенгайтириш. Иккинчиси — *иккиламчи профилактика*, яъни қийин ҳаётий вазиятда қолган, *"ижтимоий хавф"* гуруҳига кирувчи болаларга манзилли, аммо *тамғалашдан холи* ёрдам кўрсатиш механизмлари.

¹ United Nations. *United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency* ("The Riyadh Guidelines"): GA Res. A/RES/45/112 (14.12.1990) // URL (PDF): https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/UN_Guidelines_for_the_Prevention_of_Juvenile_Delinquency_Riyadh_Guidelines.pdf

² Ўша манбаа: URL (UN docs): <https://docs.un.org/en/A/RES/45/112>

Бу ерда халқаро стандартнинг муҳим позицияси шундан иборатки, болани “девиант”, “ҳуқуқбузар”, “жиноятчиликка мойил” каби категориялар билан белгилаш ижтимоий стигматизацияни кучайтириб, кейинги хулқ-атвор траекториясига салбий таъсир кўрсатиши мумкин; мазкур ҳолат криминологияда тамғалаш (labeling) концепцияси билан ҳам тушунтирилади^{3,4}. Демак, профилактика “назорат ва жазо” эмас, балки эрта қўллаб-қувватлаш ва реабилитацион ресурсларни сафарбар қилиш орқали самарага эришиши лозим. Шунингдек, йўриқномаларнинг яна бир муҳим йўналиши — *декриминализация* масаласидир. Хусусан, боланинг руҳий-жисмоний ривожланишига жиддий зарар етказмайдиган, кўпинча ўсмирлик инқироzi ёки ижтимоий етишмовчилик билан боғлиқ “status offenses” (масалан, мактабдан қочиш, уйдан кетиб қолиш ва ш.к.) бўйича жазога таянишдан қўра, психологик-педагогик ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш тавсия этилади. Бу ёндашув болани эрта босқичда жиноят-ҳуқуқий тизимга “киритиб юбориш” оқибатларини камайитиришга хизмат қилади.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, агар “Ар-Риёд” йўриқномалари профилактиканинг кенг ижтимоий негизларини белгиласа, 1985 йилда қабул қилинган “Вояга етмаганларга нисбатан одил судловни амалга ошириш бўйича БМТнинг минимал стандарт қоидалари” (“Пекин қоидалари”) профилактик механизмларнинг *жиноий адлия тизимидаги* минимал стандартларини мустаҳкамлайди⁴. Ушбу ҳужжатда профилактика нуқтаи назаридан энг муҳим институционал восита — *диверсия* (diversion) институтидир: тегишли ҳолларда бола ишини расмий суд муҳокамасига олиб чиқмасдан, ваколатли органлар томонидан бола манфаатларини таъминлаган ҳолда ҳал қилиш имконияти кўзда тутилади⁵. Диверсиянинг мақсади болани жиноий адлия тизимининг салбий ижтимоийлаштирувчи таъсиридан, шу жумладан қамоқхона муҳитига мослашув (prisonization) хавфидан асрашдир⁶. Бу нуқтаи назардан, огоҳлантириш, узр сўраш, реституция, жамоа ишлари каби чоралар болани “жазолаш”дан қўра “қайта ижтимоийлаштириш”га хизмат қилади. Шу билан бирга, “Пекин қоидалари” мутаносиблик (proportionality) тамойилини мустаҳкамлайди. Бунда болага нисбатан қўлланиладиган реакция фақат қилмиш оғирлиги билан эмас, балки боланинг шахсий ҳолати, ривожланиш даражаси, оилавий муҳит ва реабилитация эҳтиёжлари билан ҳам мутаносиб бўлиши шарт⁷. Бу тамойил “қилмишга яраша жазо”дан “боланинг эҳтиёжларига мос ҳуқуқий-ижтимоий реакция”га ўтишни англатади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги кунда профилактика стандартларининг энг илғор ва комплекс талқини бу БМТнинг 2019 йилда қабул қилинган Бола ҳуқуқлари

³ Becker H. S. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. — New York: The Free Press, 1963 // URL (оқув-PDF): <https://faculty.washington.edu/matsueda/courses/517/Readings-/Howard%20Becker%201963.pdf>

⁴ United Nations. *United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice* (“The Beijing Rules”): GA Res. A/RES/40/33 (29.11.1985) // URL (UN Digital Library): <https://digitallibrary.un.org/record/120958?ln=en>

⁵ Ўша манбаа: URL (Refworld): <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/1985/-en/10533>

⁶ Clemmer D. *The Prison Community* (prisonization тушунчасининг классик манбаи) // URL (Internet Archive): <https://archive.org/details/prisoncommunity00clem>

⁷ United Nations. *United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice* (“The Beijing Rules”): GA Res. A/RES/40/33 (29.11.1985).

бўйича қўмита томонидан қабул қилган №24 Умумий шарҳда ифодаланган⁸. Ушбу ҳужжат болалар адлиясида барқарор натижага эришиш учун формал жиной жараёнларга ҳаддан ташқари суяниш самара бермаслиги, аксинча, айрим ҳолларда кейинги ҳуқуқбузарлик хавфини пасайтирмаслиги мумкинлигини қайд этади ва *диверсия*, жамоадаги реабилитация ҳамда “*охирги чора*” сифатида қамоқ тамойилини устувор қўяди⁹. Шунингдек, мазкур №24 Умумий шарҳда профилактиканинг институционал ядроси сифатида: а) *барвақт аралашув*; б) *мультидисциплинар ҳамкорлик (таълим–соғлиқни сақлаш–ижтимоий ҳимоя–ҳуқуқни муҳофаза қилиш интеграцияси)*; в) *тикланувчи адолат (restorative justice)* дастурларини кенгайтириш белгиланади. Бунда *restorative* ёндашув низони жабрланувчи–ҳуқуқбузар–ҳамжамият иштирокида ҳал қилиш, зарарни қоплаш ва ижтимоий алоқаларни тиклашга қаратилганлиги билан профилактиканинг гуманистик-амалий модели сифатида баҳоланади¹⁰. Шу билан бирга, ўсмир ривожланишига доир замонавий нейробиологик тадқиқотлар бола/ўсмирнинг импульс назорати, қарор қабул қилиш ва оқибатни олдиндан англаш қобилиятлари кечроқ етилиши мумкинлигини кўрсатади; бу эса болалар адлиясида жазо чораларини эмас, реабилитация ва тарбиявий интервенцияларни илмий жиҳатдан асосланган тарзда кучайтириш заруратини қўллаб-қувватлайди¹¹.

Бундан ташқари, Европа ҳуқуқий майдонида вояга етмаганлар манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган “*болага дўстона адлия*” (*child-friendly justice*) концепцияси институционал стандарт сифатида қарор топган. Унинг мазмуни Европа Кенгаши Вазирлар Қўмитасининг “*Болага дўстона одил судлов бўйича Йўриқномалари*” (2010) орқали умумевропа миқёсида *ягона меъёрий-аксомустик мезон* тарзида мустаҳкамланиб, боланинг ҳуқуқий субъектлиги, жараённинг бола психологиясига мослиги, иштирокни осонлаштириш ва ҳуқуқий кафолатларни кучайтириш каби талабларни одил судлов амалиётига интеграция қилишни назарда тутди¹². Шу боис, мазкур концепция вояга етмаганлар ишларида адлиянинг инсонпарвар, муҳофазакор ва профилактик йўналишини таъминлайдиган норматив-методологик таянч вазифасини бажаради.

Шунингдек, ушбу йўриқномалар боланинг иштирок этиш ҳуқуқи, тушунарли ахборот олиш, ишлар тезкор кўрилиши, махфийлик ва стигматизацияни чеклаш каби процессуал кафолатларни жиной, маъмурий ва фуқаролик жараёнларига нисбатан ҳам универсал тарзда белгилаб, боланинг реабилитацияси ва қайта интеграцияси учун ҳуқуқий шароит яратади¹³.

⁸ Committee on the Rights of the Child. *General comment No. 24 (2019) on children's rights in the child justice system*: CRC/C/GC/24 (18.09.2019) // URL (UN PDF): https://digitallibrary.un.org/record/3899429/files/CRC_C_GC_24-EN.pdf

⁹ Ўша манбаа: URL (OHCHR): <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child>

¹⁰ Latimer J., Dowden C., Muise D. The Effectiveness of Restorative Justice Practices: A Meta-Analysis // URL (Justice Canada PDF): https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/csj-sjc/jsp-sjp/rp01_1-dr01_1/rp01_1.pdf

¹¹ Steinberg L. *A Social Neuroscience Perspective on Adolescent Risk-Taking* // Developmental Review. — 2008 // URL (PMC): <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC2396566/> // National Research Council. *Reforming Juvenile Justice: A Developmental Approach* (ўсмир ривожланишига оид асосий хулосалар) // URL: <https://www.nationalacademies.org/read/14685>

¹² Council of Europe. *Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice* (Adopted 17.11.2010) // URL (COE PDF): https://www.coe.int/t/dg3/-children/pdf/CFJ_Guidelines_en.pdf

¹³ Ўша манбаа: URL (rm.coe.int): <https://rm.coe.int/16804b2cf3>

Натижада, “Ар-Риёд” йўриқномалари (ижтимоий профилактика), “Пекин қоидалари” (адлия тизимида диверсия ва мутаносиблик), №24 Умумий шарҳ (evidence-based парадигма ва реабилитация устуворлиги) ҳамда Европа Кенгаши йўриқномалари (“болага дўстона адлия”) ёшлар ёхуд вояга етмаганлар профилактикасининг норматив-ҳуқуқий архитектоникасини¹⁴ ягона мантиқда бирлаштиради. Бунда ёшлар ҳуқуқларининг устуворлиги → формал тизимга киришни минималлаштириш → мултидисциплинар профилактикаси → тикланувчи адолат ва реабилитация → махфийлик ва стигматизацияни бартараф этишга хизмат қилади.

Дарҳақиқат, бугунги кунда норматив асослар қанчалик мукаммал бўлмасин, уларни амалга оширувчи самарали институционал механизмларсиз кутилган натижага эришиб бўлмайди. Халқаро тажриба шуни кўрсатадики, ёшлар ўртасидаги ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тарқоқ идоралар (полиция, мактаб, суд) ҳаракатидан кўра, интеграциялашган ва ихтисослашган тузилмалар доирасида юқори самара беради.

Шу ўринда, юқорида ёшлар ҳуқуқбузарликлари профилактикаси бўйича ёритилган асосий халқаро стандартларнинг қиёсий жадвал кўринишидаги таҳлилга назар ташласак!

Халқаро Ҳужжат	Асосий Фокус (Мақсад)	Профилактика Механизмлари	Ўзбекистон учун Импликациялар
Ар-Риёд Йўриқномалари (1990)	Бирламчи ижтимоий профилактика	“Бола марказли” ёндашув, декриминализация, статус ҳуқуқбузарликларини бекор қилиш.	Мактаб ва маҳалла даражасидаги ижтимоий дастурларни кучайтириш, “қийин тарбияланувчи” ёрлиғидан воз кечиш.
Пекин Қоидалари (1985)	Одил судлов жараёни ва процедуралар	Диверсия (суддан ташқари ҳал қилиш), мутаносиблик, ихтисослашган полиция ва судлар.	Вояга етмаганлар ишлари бўйича идоралараро комиссиялар ваколатларини диверсия дастурларига йўналтириш.
CRC Умумий Шарҳи №24 (2019)	Илмий асосланган ҳуқуқий ҳимоя	Минимал ёшни (14+) ошириш, эрта аралашув, тикланувчи адолат.	Жиноят кодексида жавобгарлик ёшини қайта кўриб чиқиш, нейропсихологик

¹⁴ *Изоҳ: Архитектоника* — бу муайян соҳани тартибга солувчи меъёрлар ва институтларнинг ички тузилиши, яъни уларнинг иерархияси (қатламлари) ва ўзаро боғлиқлиги тизими.

Халқаро Ҳужжат	Асосий Фокус (Мақсад)	Профилактика Механизмлари	Ўзбекистон учун Импликациялар
			экспертизани жорий этиш.
ЕК Болага дўстона адлия (2010)	Жараён ни мослаштириш	Ахборот бериш, химоя, махсус муҳит, мультидисциплинар ёндашув.	Тергов ва суд жараёнларида адвокат ва психолог иштирокини мажбурий қилиш, махсус сўроқ хоналарини яратиш.

Юқорида таҳлил қилинган халқаро стандартларнинг қиёсий-ҳуқуқий таҳлили шуни кўрсатадики, Янги Ўзбекистонда ёшлар ҳуқуқбузарликлари профилактикасининг самарали моделини яратиш учун миллий қонунчиликка қуйидаги концептуал янгиликларни жорий этиш зарурати мавжуд:

Биринчидан, БМТнинг “Вояга етмаганлар учун адлия тизимини юритишга доир минимал стандарт қоидалари” (**“Пекин қоидалари”**, 11-қоида) ва БМТ Бола ҳуқуқлари қўмитасининг **№24-сонли Умумий шарҳида** илгари сурилган **“Диверсия” (Diversiоn)** институтини миллий қонунчиликка имплементация қилиш зарурати мавжуд. Криминологик тадқиқотлар шуни тасдиқлайдики, ёшларни (18-30 ёш) илк бор содир этилган ижтимоий хавфи катта бўлмаган қилмишлар учун расмий судлов ва жазолаш тизимига тўлиқ жалб қилиш уларда **“иқкиламчи девиантлик”**ни шакллантириши ва жиноий субмаданият таъсирига тушиш хавфини кескин ошириши мумкин.

Шу боис, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига янги **586¹-модда** сифатида **“Ёшларга нисбатан жиноят ишини шартли равишда тугатиш (диверсия)”** институтини киритиш таклиф этилади.

“586¹-модда. Ёшларга нисбатан жиноят ишини шартли равишда тугатиш (диверсия)

Суд, прокурор, шунингдек прокурорнинг розилиги билан суриштирувчи ёки терговчи, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи маротаба содир этган ўттиз ёшгача бўлган шахсга нисбатан, агар уни тугатиш жиноий жазо чораларини қўлламасдан туриб ҳам мумкин деб топилса, жиноят ишини шартли равишда тугатиш тўғрисида қарор чиқаришга ҳақлидир.

Жиноят иши шартли равишда тугатилганда гумон қилинувчига, айбланувчига ёки судланувчига нисбатан қуйидаги мажбуриятлар (диверсия чоралари) юклатилиши мумкин:

- етказилган моддий ва маънавий зарарни бартараф этиш;*
- махсус ижтимоий-ҳуқуқий реабилитация дастурларида ёки касбга тайёрлаш курсларида иштирок этиш;*
- ҳақ тўланмайдиган жамоат ишларини бажариш.*

Агар шахс белгиланган синов муддати давомида ушбу мажбуриятларни бажарса, у жиноий жавобгарликдан озод қилинади ва унга нисбатан судланганлик ҳолати келиб чиқмайди. Мажбуриятлар бажарилмаган тақдирда жиноят иши бўйича иш юритиш умумий асосларда янгиланади”.

Ушбу таклифнинг қонунчиликка киритилиши қуйидаги илмий ва амалий натижаларни беради:

1. *Ресоциализация самарадорлигини оширади:* Давлат ёш ҳуқуқбузарни жазолаш ўрнига, унга муайян мажбуриятлар (зарарни қоплаш, тренинглар) юклаш орқали уни жамиятдан ажратмаган ҳолда қайта тарбиялаш имконига эга бўлади.

2. *Стигматизациянинг олдини олади:* Ёш шахснинг таржимаи ҳолида "судланган" деган тамғанинг пайдо бўлишига йўл қўйилмайди, бу эса унинг келажақда ишга жойлашиши ва жамиятга қўшилишига тўсқинлик қилмайди.

3. *Суд-тергов тизимидаги юкломани камайтиради:* Ижтимоий хавфи юқори бўлмаган ишлар суд муҳокамасигача етиб бормасдан, муқобил чоралар орқали ҳал этилади, бу эса ресурсларни оғир жиноятларни очишга йўналтириш имконини беради.

Иккинчидан, “Ар-Риёд йўриқномалари”да белгиланган профилактиканинг “мультидисциплинар” табиатидан келиб чиқиб, миллий амалиётда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги тарқоқликни бартараф этиш талаб этилади. Ҳозирги кундаги идоравий ёндашув (инспектор — фақат ҳуқуқий чора, ёшлар етакчиси — фақат тадбир, психолог — фақат мактаб доирасида) ёш шахснинг жиноятга қўл уришига сабаб бўлаётган туб омилларни яхлит ҳолда бартараф этиш имконини бермаяпти.

Шу муносабат билан, профилактика тизимида “Кейс-менежмент” (ижтимоий ҳамроҳлик) технологиясини жорий этиш ҳамда унинг ҳуқуқий пойдеворини яратиш мақсадида, Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонунининг “*Асосий тушунчалар*” деб номланган *3-моддасини* қуйидаги мазмундаги янги хатбоши билан тўлдириш таклиф этилади:

“Ёшлар ўртасидаги эрта профилактика — вояга етмаганлар ва ёшларнинг ғайриижтимоий хулқ-атвори шаклланишига имкон берувчи омилларни эрта аниқлаш ҳамда уларни бартараф этишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи;”

Ушбу таклифнинг қонунчиликка киритилиши соҳадаги қуйидаги илмий ва амалий бўшлиқларни тўлдиради:

1. *Терминологик аниқлик ва объектни чегаралаш:* Амалдаги қонунчиликда “профилактика” тушунчаси умумий характерга эга бўлиб, ёшлар психологияси ва ижтимоий ҳолатига хос хусусиятларни тўлиқ камраб олмайди. Янги тушунчанинг киритилиши профилактика объектини илмий жиҳатдан аниқлаштиради ва эътиборни жиноят содир этилгандан кейинги чораларга эмас, балки “*ғайриижтимоий хулқ-атвор шаклланиши*” босқичига (эрта профилактикага) қаратади.

2. *Идоралараро ҳамкорликнинг янги модели (Мультидисциплинар ёндашув):* Таклиф этилаётган норма турли идоралар (ИИБ, Ёшлар агентлиги, таълим, соғлиқни сақлаш) фаолиятини ягона — “*эрта аниқлаш ва бартараф этиш*” мақсади атрофида

бирлаштиради. Бу эса тарқоқ ҳаракатлардан яхлит “кейс-менежмент” тизимига ўтиш учун ҳуқуқий замин яратади.

3. *Ижтимоий детерминантларга таъсир этиш механизми: “Эрта профилактика”* тушунчасининг қонунда мустаҳкамланиши ҳуқуқни қўллаш амалиётида фақат жазолаш эмас, балки ёшлар жиноятчилигининг туб сабаблари (ишсизлик, оилавий зўравонлик, руҳий инкироз) билан ишлаш мажбуриятини юклайди. Бу миллий қонунчиликни халқаро стандартларга, хусусан, БМТнинг вояга етмаганлар ўртасидаги жиноятчиликнинг олдини олиш бўйича тамойилларига мослаштиради.

Учинчидан, рақамли трансформация жараёнида профилактика тизимининг технологик модернизацияси инсон ҳуқуқлари, хусусан, ёшларнинг рақамли дахлсизлиги кафолатлари билан уйғун бўлиши шарт. Замонавий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, профилактика амалиётида сунъий интеллект ва “Big Data” технологияларининг қўлланилиши ёшларни асоссиз равишда “*потенциал жиноятчи*” сифатида рўйхатга олиш (profiling) ва стигматизация қилиш хавфини юзага келтирмоқда. Амалдаги қонунчиликда рақамли алгоритмларнинг эҳтимолий хатоликларидан ёшларни ҳимоя қилувчи ҳуқуқий механизмлар мавжуд эмас.

Шу муносабат билан, рақамли маконда ёшларнинг ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикасининг “*Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида*”ги Қонунига янги “*Ёшларнинг рақамли муҳитдаги ҳуқуқлари кафолатлари*” деб номланган 20¹-модда киритиш таклиф этилади. Ушбу норма қуйидаги тахрирда баён этилиши мақсадга мувофиқ:

“20¹-модда. Ёшларнинг рақамли муҳитдаги ҳуқуқлари кафолатлари

Давлат ёшларнинг рақамли технологиялардан фойдаланиш жараёнидаги хавфсизлигини ҳамда шахсга доир маълумотларининг дахлсизлигини кафолатлайди.

Ёшларнинг ҳуқ-атворини сунъий интеллект ва автоматлаштирилган тизимлар орқали баҳолаш (профиллинг) натижалари, фақат инсон омили назорати остида қайта кўриб чиқилгандан сўнггина ҳуқуқий оқибатлар туздириши мумкин.

Рақамли алгоритмлардан ёшларни камситиш, уларни асоссиз равишда хавф гуруҳига киритиш ёки стигматизация қилиш мақсадида фойдаланишга йўл қўйилмайди”.

Ушбу таклифнинг қонунчиликка киритилиши қуйидаги илмий ва амалий натижаларга эришишга хизмат қилади:

1. миллий қонунчиликда янги “*Рақамли ҳуқуқлар*” (Digital Rights) институтини шакллантиради ва ёшлар сиёсатини замонавий ахборот жамияти талабларига мослаштиради;

2. профилактика тизимида қарор қабул қилишда “*Human-in-the-loop*” (инсон назорати) тамойилини қонунан мустаҳкамлайди. Бу эса ёшларнинг тақдири фақат техник алгоритмларга боғлиқ бўлиб қолишининг олдини олади;

3. ёшларни ижтимоий тамғаланишдан (стигматизациядан) ҳимоя қилувчи “*ҳуқуқий қалқон*” вазифасини ўтайди ва уларнинг жамиятга бўлган ишончини сақлаб қолишга ёрдам беради.

Тўртинчидан, БМТнинг “*Токио қоидалари*” ва замонавий пенитенциар сиёсат тенденцияларига асосланиб, ёшлар учун озодликдан маҳрум қилиш жазоси фақат “*ultima*

ratio” (энг сўнгги чора) сифатида қўлланилиши керак. Ёшларнинг рухий-ижтимоий ривожланиш хусусиятларини инобатга олган ҳолда, жазо тизими “*тикланувчи адолат*” (restorative justice) моделига асосланиши лозим.

Шу мақсадда, ёшлар ўртасида маъмурий қамоқ жазосини қўллашни чеклаш ва унинг ўрнига муқобил реабилитация чораларини кенгайтириш мақсадида, **Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг “Маъмурий қамоқ”** деб номланган **29-моддасига қуйидаги мазмундаги янги учинчи қисмни киритиш таклиф этилади:**

“Ёшларга нисбатан маъмурий қамоқ фақат истисно тариқасида, бошқа турдаги маъмурий жазо чораларини қўллаш имкони бўлмаган тақдирдагина тайинланади. Суд ҳуқуқбузарнинг шахсини инобатга олган ҳолда, маъмурий қамоқ ўрнига мажбурий психологик ёрдам кўрсатиш ёки ҳақ тўланадиган жамоат ишларига жалб этиш чораларини қўллаш мумкин”.

Ушбу ўзгартириш муносабати билан модданинг учинчи қисми тўртинчи қисм деб ҳисобланади.

Ушбу таклифнинг қонунчиликка киритилиши қуйидаги илмий ва амалий бўшлиқларни тўлдиради:

1. *Жазо тизимини гуманизациялаш ва “ultima ratio” тамойилини жорий этиш:* Ушбу норма жазолашнинг мақсади фақат азоб бериш ёки изоляция қилиш эмас, балки тарбиялаш эканлигини қонунан мустаҳкамлайди. Ёш шахсни қамоқ муҳитидан («тюремная субкультура» таъсиридан) сақлаб қолиш — унинг келгусида рецидив жиноятларга қўл уришининг олдини олишдаги энг самарали криминологик воситадир.

2. *“Тикланувчи адолат” моделига ўтиш:* Таклиф этилаётган ўзгариш жазо тизимининг марказини «давлатга қарши ҳаракат учун жазолаш»дан «шахснинг руҳиятини ва ҳуқ-атворини тузатиш»га қўчиради. Психологик реабилитациянинг муқобил чора сифатида киритилиши — ҳуқуқбузарликнинг туб сабаби (агрессия, рухий босим, онгсизлик) билан курашиш имконини беради.

3. *Ресоциализация ва жамиятга реинтеграция жараёнини тезлаштиради:* Маъмурий қамоқ ёшларни жамиятдан ажратиб қўйса, ижтимоий фойдали меҳнат ва психологик ёрдам уларни жамиятга қайтаради. Бу илмий жиҳатдан асосланган ёндашув бўлиб, давлат бюджетига қамоқхона харажатларини камайтириш ва ёшларнинг меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш имконини беради.

Бешинчидан, БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган “*Риёд йўриқномалари*”нинг (Вояга етмаганлар ўртасида жиноятчиликнинг олдини олишга доир йўриқномалар) асосий тамойилларидан бири — бу профилактика чораларининг тизимлилиги ва идоралар ўртасидаги мувофиқлаштирувнинг мавжудлигидир. Халқаро амалиётда “*далилларга асосланган сиёсат*” (evidence-based policy) талаби мавжуд бўлиб, унга кўра ҳар қандай профилактик қарор аниқ ва яхлит маълумотларга таяниши шарт.

Бироқ, миллий амалиётда ваколатли органларнинг (ИИБ, Ёшлар агентлиги, мактаб) маълумотлар базалари тарқоқлигича қолмоқда, бу эса Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган халқаро мажбуриятларни тўлиқ имплементация қилишга тўсқинлик қилмоқда.

Шу муносабат билан, халқаро стандартларга мувофиқ ахборот алмашинувининг замонавий механизмларини жорий этиш мақсадида, Ўзбекистон Республикасининг **“Хуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”**ги Қонуни **9-моддасини 16-хатбошини қуйидаги мазмундаги янги қисм билан тўлдириш таклиф этилади:**

“Профилактика субъектлари хуқуқбузарликларнинг олдини олиш мақсадида халқаро стандартларга мос келувчи идоралараро ягона электрон ҳамкорлик тизимидан фойдаланадилар ҳамда вояга етмаганларнинг хуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилган ҳолда, хавф гуруҳидаги шахслар тўғрисидаги маълумотларни реал вақт режимида ўзаро алмашинувини таъминлайдилар.”

Ушбу таклифнинг қонунчиликка киритилиши қуйидаги илмий ва амалий бўшлиқларни тўлдиради:

1. *“Риёд йўриқномалари”нинг имплементация қилинишини таъминлайди:* БМТ тавсияларида таъкидланганидек, жиноятчиликнинг олдини олиш фақат жазоловчи органнинг иши эмас, балки *коллектив масъулиятдир*. Ягона электрон тизимнинг яратилиши — турли институтларнинг тарқоқ ҳаракатларини халқаро талаб даражасидаги ягона профилактик механизмга айлантиради.

2. *Бола хуқуқларини ҳимоя қилишда “pro-active” (олдиндан ҳаракат қилиш) ёндашувни шакллантиради:* Ривожланган давлатлар тажрибасида (масалан, Буюк Британиянинг *Youth Offending Teams* модели) маълумотларнинг тезкор алмашинуви боланинг такрорий жиноят содир этишининг олдини олиш гарови ҳисобланади. Янги норма кечикиб реакция қилиш амалиётидан воз кечиб, муаммони эрта босқичда аниқлаш имконини беради.

3. *Статистик шаффофлик ва халқаро рейтингларга ижобий таъсир:* Ўзбекистоннинг халқаро хуқуқ тартибот индексларидаги ўрнини яхшилаш учун жиноятчилик статистикаси ва профилактик ҳисобга олиш тизими шаффоф бўлиши керак. Ягона рақамлашган база — хавф гуруҳидаги ёшлар билан ишлаш ҳолатини халқаро экспертлар ва мониторинг гуруҳлари учун тушунарли ва баҳолаш мумкин бўлган даражага олиб чиқади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда ёшлар ўртасидаги хуқуқбузарликларнинг олдини олиш тизимини самарали ташкил этиш учун қонунчиликни концептуал, институционал ва процессуал жиҳатдан ислоҳ қилиш зарурати мавжуд.

Амалдаги ҳуқуқий базанинг таҳлили профилактика субъектлари ўртасидаги ҳамкорликнинг тарқоқлиги, рақамли макондаги ҳуқуқий кафолатларнинг етишмаслиги ҳамда жазолаш амалиётида репрессив усулларнинг устунлигини кўрсатмоқда. Шу муносабат билан, миллий қонунчиликка қуйидаги комплекс ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш таклиф этилади:

Биринчидан, профилактиканинг тушунчавий аппаратини аниқлаштириш ва унинг манзиллилигини таъминлаш мақсадида, **“Хуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасига “ёшлар ўртасидаги эрта профилактика”** тушунчасини киритиш лозим. Мазкур норма вояга етмаганларнинг ғайриижтимоий хулқ-атвори шаклланишига имкон берувчи омилларни эрта аниқлаш ва уларни бартараф этишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуини қонуний жиҳатдан мустаҳкамлайди.

Иккинчидан, идоралараро ҳамкорликни рақамлаштириш ва тезкор ахборот алмашинувини йўлга қўйиш учун ушбу Қонуннинг **9-моддасига** профилактика

субъектларининг “ягона электрон ҳамкорлик тизими”дан фойдаланиш мажбуриятини юклаш мақсадга мувофиқ. Бу ўзгариш маълумотлар тарқоқлигини бартараф этиб, “*Кейс-менеджмент*” технологиясини амалиётга жорий этиш учун техник-ҳуқуқий замин яратади.

Учинчидан, профилактика тизимининг рақамли трансформацияси жараёнида ёшларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш долзарб аҳамиятга эга. Сунъий интеллект ва “*Big Data*” технологияларидан фойдаланишда юзага келиши мумкин бўлган стигматизация ва алгоритмик хатоликларнинг олдини олиш мақсадида, “*Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида*”ги Қонунга янги 20¹-модда — “*Ёшларнинг рақамли муҳитдаги ҳуқуқлари кафолатлари*”ни киритиш таклиф этилади. Ушбу норма қарор қабул қилишда инсон омили назоратини (Human-in-the-loop) таъминлаш орқали “*рақамли ҳуқуқий қалқон*” вазифасини ўтайди.

Тўртинчидан, ёшларга нисбатан жиноий ва маъмурий таъқиб сиёсатини гуманизация қилиш ҳамда “*тикланувчи адолат*” тамойилларини жорий этиш талаб этилади. Шу мақсадда:

- *жиноят-процессуал кодексига янги 586¹-модда сифатида “Диверсия” (жиноят ишини шартли тугатиш)* институтини киритиш;

- *Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 29-моддасига ёшлар учун маъмурий қамоқ жазосини қўллашни чеклаб, унинг ўрнига мажбурий психологик реабилитация чораларини белгилашни назарда тутувчи ўзгартиришлар киритиш зарур.*

Ушбу таклифларнинг амалиётга татбиқ этилиши Ўзбекистонда ёшлар жиноятчилиги профилактикасини *жазоловчи моделдан ижтимоий-қўллаб қувватловчи моделга* ўтказишга, рецидив жиноятларни камайтиришга ҳамда ёшларнинг ҳуқуқий ҳимоясини халқаро стандартлар даражасига кўтаришга хизмат қилади.